

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΒΛΑΣΙΟΥ

Όκτώβριος 2015

Ι Ε Ρ Ο Θ Ε Ο Σ

Εισήγηση

Ένώπιον τής Ίεραρχίας τής Έκκλησίας τής Έλλάδος

τήν 8ην Όκτωβρίου 2015, μέ θέμα:

**«Η θεολογική κρίση καί οί έπιπτώσεις της στην καθημερινότητα τής
έκκλησιαστικῆς ζωῆς»**

Μακαριώτατε Πρόεδρε,

Σεβασμιώτατοι Ίεράρχαι,

Εὐχαριστῶ τόν Μακαριώτατον Αρχιεπίσκοπον Αθηνῶν καί Πάσης Έλλάδος κ. Γερώνυμο καί τά Μέλη τής προλαβούσης Διαρκoῦς Ίεραῶς Συνόδου τής Έκκλησίας τής Έλλάδος ἀφ' ενός μέν γιατί επέλεξαν αὐτό τό θέμα γιά τίς Συνεδριάσεις τής Ίεραρχίας τής Έκκλησίας μας, ἀφ' ἑτέρου δέ γιατί τό ἀνέθεσαν στην ἑλαχιστότητά μου.

Όμολογουμένως, εἶναι ἓνα σοβαρό θέμα πού ἔχει δύο ἐνότητες, ἡ μία εἶναι ἡ «θεολογική κρίση» καί ἡ ἄλλη εἶναι «οί ἐπιπτώσεις στην καθημερινή ζωή τής Έκκλησίας». Τό θέμα, ὅπως φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως, εἶναι θεωρητικό, ἀλλά ἔχει καί πρακτικές συνέπειες, ἄλλωστε συνδέεται στενά ἡ θεωρία μέ τήν πράξη, καί δέν μποροῦν νά χωρισθοῦν μεταξύ τους.

Τά τελευταῖα χρόνια γίνεται, συνεχῶς, λόγος γιά οἰκονομική κρίση, καί αὐτό ἔχει ἀπορροφήσει ὅλη τήν σκέψη καί τήν δραστηριότητά μας, ἀγνοώντας ὅτι ἡ κρίση εἶναι βαθύτερη, εἶναι γεωπολιτική, πολιτιστική καί στό βάθος θεολογική. Ό Μάξ Βέμπερ ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἡ καπιταλιστική νοοτροπία προῆλθε ἀπό τήν προτεσταντική ἠθική, καί στούς τόπους πού επικράτησε αὐτή ἀναπτύχθηκαν τά ἐργοστάσια, οί Τράπεζες, τό τραπεζικό σύστημα. Αὐτό, ὅμως, δέν θά εἶναι τό θέμα τής εἰσηγήσεώς μου, ἀλλά θά περιορισθῆ στην κρίση τής θεολογίας στην Έκκλησία καί τίς συνέπειες πού δημιουργοῦνται ἀπό αὐτήν τήν κρίση.

Έξ ἀρχῆς θά ἠθελα νά τονίσω ὅτι θά εἶμαι, ὅσο μπορῶ, σύντομος καί περιεκτικός, ἄλλωστε μία εἰσήγηση ἐνώπιον τής Ίεραρχίας δέν μπορεῖ νά καλύψῃ ὅλο τό θέμα, ἀλλά σᾶς ἐνημερώνω ὅτι ἔχω τελειώσει

ένα ογκώδες βιβλίο 600 σελίδων με τό θέμα αυτό, στό όποιο έκθέτω καί τήν σχετική βιβλιογραφία.

Στήν συνέχεια, θά τονισθοῦν τρία κεντρικά σημεῖα. Τό πρῶτον «ή θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», τό δεύτερον «ή ἀλλοίωση τῆς θεολογίας» καί τό τρίτον «οἱ ἐπιπτώσεις τῆς θεολογικῆς κρίσεως στήν καθημερινότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς». Ζητῶ τήν ἐπιεικειά σας.

1. Ἡ θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας

Θεολογία, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, εἶναι ὁ λόγος περί τοῦ Θεοῦ. Αυτό σημαίνει ὅτι, ἐπειδή ὅλοι ὀμιλοῦν γιά τόν Θεό, ὅπως οἱ φιλόσοφοι, οἱ δεῖστές, οἱ ἀγνωστικιστές, οἱ ἄθεοι, ὅταν εἶναι ἀντίθεοι καί πολεμοῦν τόν Θεό, γί' αυτό καί ὑπάρχει διαφορά θεολογιῶν. Δέν εἶναι ἀρκετό νά ὀμιλῆ κανεῖς γιά θεολογία, ἀλλά θά πρέπει νά προσδιορίζη τό ἐννοιολογικό της περιεχόμενο.

Οἱ Πρωτόπλαστοι πρίν τήν πτώση εἶχαν προσωπικό, ἄμεσο διάλογο μέ τόν Θεό, ἀλλά μετά τήν πτώση διακόπηκε αὐτός ὁ διάλογος, καί οἱ ἀπόγονοι τῶν Πρωτοπλάστων δημιούργησαν μιᾶ δική τους θεολογία, κατ' ἀρχάς θεοποίησαν τήν σκέψη τους, τίς ἐννοιες μέ τίς φαντασίες, στήν συνέχεια θεοποίησαν τά ὑλικά ἀντικείμενα καί ἀργότερα τίς ιδέες. Ἔτσι, δημιουργήθηκε ἡ εἰδωλολατρεία καί ἡ κλασσική μεταφυσική.

Ὁ Θεός μέ τήν ἐμφάνισή Του στούς Πατριάρχες, τούς Δικαίους καί τούς Προφήτες στήν Παλαιά Διαθήκη προσέφερε τήν ἀληθινή γνώση Του, τούς ἔδειχνε τήν διαφορά μεταξύ κτιστῶν καί ἀκτίστων, τούς ἔδωσε τόν Νόμο Του ὥστε νά διακρίνουν ὅτι ἄλλος εἶναι ὁ Θεός τῆς ἀποκαλύψεως καί ἄλλο ὁ θεός τῆς φιλοσοφίας, τοῦ μυστικισμοῦ, τῆς μαγείας καί τῆς δεισιδαιμονίας. Ἰσχύει αὐτό πού γράφεται στήν πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Πολυμερῶς καί πολυτρόπως πάλαι ὁ Θεός λαλήσας τοῖς πατράσιν ἐν τοῖς προφήταις, ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων ἐλάλησεν ἡμῖν ἐν υἱῷ» (Ἑβρ. α', 1).

Ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ, ἡ φανέρωσή Του στούς Ἀποστόλους, ἡ φανέρωση τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ στόν Ἰορδάνη Ποταμό, στό ὄρος Θαβώρ, ἡ Ἀνάσταση καί ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ, ἡ κάθοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στό Ὑπερῶν τῆς Πεντηκοστῆς, προσέφερε τήν πραγματική θεολογία. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς θά γράψη ὅτι ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ «Θεός ὢν προαιώνιος δι' ἡμᾶς καί θεολόγος ἐγεγόνει». Κατ' ἐπέκταση, θεολόγοι εἶναι ὅσοι γνώρισαν τόν Θεό μέσα στήν δόξα Του, ἤτοι οἱ Προφῆτες, οἱ Ἀπόστολοι, οἱ Πατέρες, οἱ ἅγιοι. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἀπό τήν ἀρχή τοῦ διαλόγου του μέ τούς Εὐνομιανούς χρειάστηκε νά καθορίση τό ποιοί εἶναι οἱ θεολόγοι στήν Ἐκκλησία. Εἶπε ὅτι δέν μπορεῖ κανεῖς νά θεολογήσῃ ἀσφαλῶς, γιατί τό νά ὀμιλῆ κανεῖς γιά τόν Θεό δέν εἶναι εὐθυνόν πράγμα «καί τῶν χαμαί ἐρχομένων». Αυτό

εἶναι ἔργο τῶν «ἐξητασμένων καί διαβεβηκότων ἐν θεωρίᾳ καί πρό τούτων καί ψυχὴν καί σῶμα κεκαθαρμένων ἢ καθαιρομένων τό μετριώτατον».

Ἔτσι, ὁ κατ' ἐξοχὴν θεολόγος εἶναι ὁ Χριστός καί ἔπειτα οἱ φίλοι Του, σέ ὅσους φανερώθηκε ὁ Θεός, δηλαδή οἱ Προφῆτες, οἱ Απόστολοι, οἱ Πατέρες, καί στήν συνέχεια ὅσοι δέχονται τήν ἐμπειρία αὐτῶν τῶν πεπειραμένων. Τό προοίμιο στόν «ἁγιορειτικόν Τόμον», πού συνέταξε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, δείχνει καθαρά ποιοί εἶναι οἱ χαρισματικοί-ἐμπειρικοί θεολόγοι καί ποιοί εἶναι οἱ μαθητές τῶν ἐμπειρικῶν αὐτῶν θεολόγων.

Δέν θά ἤθελα νά ἐπεκταθῶ περισσότερο στό θέμα αὐτό, ἀπλῶς νά ὑπενθυμίσω αὐτό πού ὁμολογοῦμε ὅλοι στό Συνοδικό τῆς Ὁρθοδοξίας:

«Οἱ Προφῆται ὡς εἶδον, οἱ Απόστολοι ὡς ἐδίδαξαν, ἡ Ἐκκλησία ὡς παρέλαβεν, οἱ Διδάσκαλοι ὡς ἐδογματίσαν, ἡ Οἰκουμένη ὡς συμπεφρόνηκεν, ἡ χάρις ὡς ἔλαμψεν· ἡ ἀλήθεια ὡς ἀποδέδεικται, τό ψεῦδος ὡς ἀπελήλαται, ἡ σοφία ὡς ἐπαρρησιάσατο, ὁ Χριστός ὡς ἐβράβευσεν· οὕτω φρονοῦμεν, οὕτω λαλοῦμεν, οὕτω κηρῦσσομεν Χριστόν τόν ἀληθινόν Θεόν ἡμῶν». Καί στήν συνέχεια ὁμολογοῦμε: «Αὕτη ἡ πίστις τῶν Αποστόλων, αὕτη ἡ πίστις τῶν Πατέρων, αὕτη ἡ πίστις τῶν Ὁρθοδόξων, αὕτη ἡ πίστις τήν Οἰκουμένην ἐστήριξεν».

Αὐτά εἶναι γνωστά σέ ὅλους μας, ἀπλῶς νά ὑπενθυμίσω μέ σεβασμό καί φιλαδελφία ὅτι αὕτη ἡ ὀρθόδοξη θεολογία δέν καταγράφηκε μόνον στά Πρακτικά τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καί στά ὁμολογιακά κείμενα τῶν Πατέρων, ἀλλά περιλήφθηκε στήν λατρεία τῆς Ἐκκλησίας καί στήν εἰκονογραφία της. Ὑπάρχει βαθύτατη σχέση μεταξύ *lex credendi* (νόμος πίστεως) καί *lex orandi* (νόμος προσευχῆς).

Γιά παράδειγμα, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός ἔγραψε τό περίφημο βιβλίο του πού τό ὀνόμασε *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως* –καί μοῦ κάνει ἐντύπωση ὅτι χρησιμοποίησε τήν λέξη *ἀκριβῆς*, γιατί ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ἔχει ἀκρίβεια καί ὄχι λέξεις καί ἔννοιες στό «περίπου»– στό ὁποῖο βιβλίο συμπεριέλαβε ὅλη τήν θεολογία τῶν ὀκτώ πρώτων αἰώνων, οὐσιαστικά τήν θεολογία τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀλλά καί ὁ ἴδιος συνέθεσε τά περίφημα τροπάρια τῆς Ὀκτωήχου, κυρίως τά Θεοτοκία τῶν ἤχων, καί τούς κανόνες στίς Δεσποτικές καί Θεομητορικές ἐορτές, στά ὁποῖα πέρασε ὅλη τήν θεολογία τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Ἔτσι, ὑπάρχει στενή σχέση μεταξύ δόγματος καί λατρείας, θεολογίας καί προσευχῆς, ἱστορίας καί θεολογίας.

Αὐτό σημαίνει ὅτι, ὅταν θέλη κανείς νά ἐξακριβώσῃ τήν θεολογία ἐνός θέματος, πέρα ἀπό τά Πρακτικά τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, πρέπει νά διαβάσῃ τούς ὕμνους, τά τροπάρια, ἀλλά καί τίς εὐχές τῶν

Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, διὰ τῶν Πατέρων της, ἔβαλε ὅλη τὴν θεολογία γιὰ τὸ τί εἶναι Χριστιανός στὰ Μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος καὶ τοῦ Χρίσματος, γιὰ τὸ τί εἶναι ὁ γάμος, στίς εὐχές τοῦ Μυστηρίου τοῦ γάμου, γιὰ τὸ τί εἶναι ἡ θεία Εὐχαριστία, στίς εὐχές τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ἔτσι, ὑπάρχει βαθύτατη σχέση μεταξύ τῶν Πρακτικῶν τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τοῦ Εὐχολογίου καὶ τῆς ὕμνογραφίας.

Βεβαίως, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδὴ συνάντησαν ἓνα μεγάλο ρεῦμα στὴν ἐποχή τους, τὸν ἑλληνισμό μέ τὴν φιλοσοφία του, καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουν δημιουργικά, γι' αὐτὸ προσέλαβαν ὄρους ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς τους, τόσο τὴν ἀριστοτελική ὅσο καὶ τὴν νεοπλατωνική φιλοσοφία, ἀλλὰ αὐτὸ ἔγινε μόνον στὴν ὀρολογία, χωρὶς νὰ ἀποδομῆται ὁ ἀποκαλυπτικός λόγος. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ Προτεστάντης Χάρνακ ἔκανε λόγο γιὰ ἀλλοίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν πρόσληψη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὁ λεγόμενος «ἑξελληνισμός τοῦ Χριστιανισμοῦ», ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ ὑποστήριξε τὸ ἀντίθετο, ὅτι ἰσχύει ὁ «ἑκχριστιανισμός τοῦ Ἑλληνισμοῦ». Ἔτσι, ὑπάρχει ταυτότητα ἐμπειριῶν καὶ θεολογίας μεταξύ Προφητῶν, Αποστόλων καὶ Πατέρων, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ εἶναι μόνον στὰ ρήματα, τὰ νοήματα, καὶ ὄχι στὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία. Αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό σημεῖο.

Αὐτὰ εἶναι εἰσαγωγικά γιὰ νὰ προχωρήσω στὰ περαιτέρω.

2. Ἡ ἀλλοίωση τῆς θεολογίας

Τὸ θέμα τῆς ἀλλοίωσης τῆς θεολογίας εἶναι μεγάλο καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ μελετήσει ἀπὸ διάφορες πλευρές. Θὰ προτιμήσω νὰ ἀρχίσω ἀπὸ τὸ πῶς βλέπουμε τὴν ἀλλοίωση στὴν δεύτερη χιλιετία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, στὴν σχέση μεταξύ τοῦ *lex credendi* καὶ τοῦ *lex orandi*. Στὴν πρώτη χιλιετία, ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνες, ὑπῆρχε κατὰ βάση μιὰ ἰσορροπημένη σχέση μεταξύ τῆς δογματικῆς θεολογίας καὶ τῶν εὐχῶν τοῦ Εὐχολογίου.

Ὁ Andrew Sorko ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι στὴν ἀρχαία παράδοση ὑπῆρχε στενὴ σχέση μεταξύ τοῦ δόγματος καὶ τῆς προσευχῆς, ὅπως φαίνεται στὰ Πρακτικά τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τὴν Ἁγία Γραφή, τὰ Μυστήρια καὶ τὴν λατρεία. Μέ τὴν πάροδο τῶν χρόνων δημιουργήθηκε μιὰ διχοτομία μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο παραγόντων. Αὐτὸ φαίνεται καθαρά στό ὅτι παραμένει σταθερὴ ἡ γλώσσα τῆς λατρείας, μέ τὴν ὀρολογία της, τὸν σκοπὸ της, τὸν προσδιορισμὸ της, ἀλλὰ κατὰ καιροὺς διαφοροποιεῖται ἡ δογματικὴ ὀρολογία μερικῶν θεολόγων. Αὐτὸ φαίνεται στό ὅτι τὰ ὀρθόδοξα δογματικά ἐγχειρίδια ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ ἄλλες παραδόσεις, κυρίως σχολαστικές, ἐνῶ ἡ λατρεία ἦταν ἡ ἴδια.

Χαρακτηριστικές είναι οι δυτικές επιδράσεις στο θεολογικό έργο του Εγγενίου Βουλγάρεως (Γεώργιος Παναγόπουλος).

Έτσι, οι φοιτητές μάθαιναν μία άλλη δογματική στις Σχολές, ή οποία ήταν διαφορετική από την θεολογία της λατρείας. Αυτό μπορεί κανείς να το διαπιστώσει στην κατάσταση στην οποία βρέθηκε ο Άγιος Παΐσιος Βελιτσκόφσκι, ο οποίος σπούδαζε στην Έκκλησιαστική Σχολή του Κιέβου, με αποτέλεσμα να αφήσει την Σχολή του, να ακολουθήσει τον μοναχισμό, να γνωρίσει τον ήσυχασμό στο Άγιον Όρος και να μεταφέρει όλη αυτήν την παράδοση στην Μολδαβία, και να αλλάξει όλο το άντροθόδοξο κλίμα που επικρατούσε τότε στην Ρωσία και τις γύρω περιοχές.

Για να γίνω πιο συγκεκριμένος και για να φανούν τα διάφορα θεολογικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν κατά την δεύτερη χιλιετία, για να φανή η διαφορά μεταξύ του *lex credendi* και του *lex orandi*, θα ήθελα να κάνω μία σύντομη επισκόπηση της σχολαστικής, της βιβλικής και της ρωσικής θεολογίας.

Κατά την πρώτη χιλιετία έγιναν πολλοί αγώνες για την καταγραφή της αποκαλυπτικής παραδόσεως σε όρους της εποχής εκείνης, χωρίς να χαθή αυτή ή παράδοση. Έτσι, κατοχυρώθηκε η ορθόδοξη παράδοση από τους Πατέρες της Έκκλησίας και διαφοροποιήθηκαν άλλες παραδόσεις που υπάρχουν μέχρι σήμερα, ήτοι οι Προχαλκηδόνιοι (μονοφυσίτες-νεστοριανοί), οι μονοθελήτες. Η διαφορά μεταξύ των παραδόσεων αυτών είναι ότι η πατερική παράδοση στηριζόταν στην εμπειρία των Προφητών και των Πατέρων, που την «επένδυαν» με όρους σύγχρονους, και η θεολογία των άλλων ομάδων στηριζόταν στην φιλοσοφία.

Η μεγάλη, όμως, αλλοίωση έγινε στον δυτικό χώρο, από το τέλος της πρώτης χιλιετίας και τις αρχές, αλλά και την συνέχεια της δεύτερης χιλιετίας.

Ένα μεγάλο θεολογικό ρεύμα που δημιουργήθηκε στην Δύση και διαφοροποιήθηκε από την πατερική παράδοση των Οικουμενικών Συνόδων είναι ο **Σχολαστικισμός**.

Πρόκειται για το θεολογικό εκείνο ρεύμα που χωρίζεται στην προσχολαστική θεολογία από τον 9^ο αιώνα, και τον καθ' έαυτο σχολαστικισμό που αναπτύχθηκε μεταξύ 11^{ου} και 13^{ου} αιώνα στην Δύση.

Ο όρος *σχολαστική θεολογία* προέρχεται από την λέξη *Σχολή*, όπου σπούδαζαν οι φοιτητές, γι' αυτό, αυτό που λέμε σήμερα πανεπιστημιακός, τότε λεγόταν σχολαστικός, και η μέθοδος που χρησιμοποιούσαν λεγόταν σχολαστική και αυτή στηριζόταν στην λογική. Η θεολογία στις Σχολές αυτές στηριζόταν στην λογική επεξεργασία των έννοιων, οπότε, ενώ οι Πατέρες είχαν ως βάση την εμπειρία και τους

ἀποδεικτικούς συλλογισμούς, οί σχολαστικοί θεολόγοι εἶχαν καί γιά τόν Θεό ὡς βάση τήν λογική καί τούς διαλεκτικούς συλλογισμούς.

Οί μεγαλύτεροι σχολαστικοί θεολόγοι ἦταν ὁ Ἄνσελμος Καντερβουρίας, ὁ Ἀβελάρδος, ὁ Οὐγος τοῦ ἁγίου Βίκτωρος, ὁ Ριχάρδος τοῦ ἁγίου Βίκτωρος, ὁ Μποναβεντούρα, ὁ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας, ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τό ἀποκορύφωμα τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, καί στήν συνέχεια ἀκολούθησε ἡ μετασχολαστική θεολογία μέ τόν Ἰωάννη Δούνς Σκῶτος καί τόν Γουλιέλμο Ὅκκαμ.

Τό σημαντικό μέ τούς σχολαστικούς θεολόγους εἶναι ὅτι μερικοί ἀπό αὐτούς στηρίχθηκαν στήν φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους, ἄλλοι στήν φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος-Νεοπλατωνισμοῦ καί ἄλλοι ἀνέμιξαν τίς δύο αὐτές φιλοσοφικές παραδόσεις. Οί σχολαστικοί θεολόγοι συνέγραψαν δογματικά ἐγχειρίδια, μέ βάση τήν νέα μέθοδο θεολόγησης, τά ὁποῖα διαφοροποιήθηκαν ἀπό τήν πατερική θεολογία, γι' αὐτό καί θεωρήθηκε ὅτι ἡ σχολαστική θεολογία εἶναι ἀνώτερη ἀπό τήν πατερική θεολογία.

Ἀντίδραση ἐναντίον τῆς σχολαστικῆς θεολογίας προήλθε ἀπό τούς Μεταρρυθμιστές-Προτεστάντες, οί ὁποῖοι δέν μπορούσαν νά δεχθοῦν ἕνα τέτοιο σκληρό λογικοκρατικό σύστημα, καί ἐπηρεασμένοι ἀπό τίς φιλελεύθερες ἀρχές τῆς ἐποχῆς τοῦ 16^{ου} αἰώνα, μέ τήν Ἀναγέννηση, ἀπέρριψαν τήν σχολαστική θεολογία, καί κατ' ἐπέκταση δημιούργησαν τήν λεγόμενη **βιβλική θεολογία**.

Ὁ ἀείμνηστος Καθηγητής τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί Ἀκαδημαϊκός Μάρκος Σιώτης ἀνέλυσε ὅλο αὐτό τό ρεῦμα τῆς βιβλικῆς θεολογίας, πού ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται στό μέσον τοῦ 17^{ου} αἰώνα στήν προσπάθεια τῶν βιβλικῶν θεολόγων νά θεμελιώσουν τήν Χριστιανική διδασκαλία στήν Ἁγία Γραφή, ἀποξενωμένη ἀπό τήν Δογματική, ὅπως τήν γνώριζαν στήν σχολαστική θεολογία. Στήν πραγματικότητα ἀντέδρασαν ἐναντίον τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Ἔτσι, στηρίχθηκαν στήν ἐρμηνεία τῆς Βίβλου, ὅπως ἔλεγαν, ἀποξενωμένοι ἀπό τούς Πατέρες καί τούς σχολαστικούς καί ἀνέπτυξαν τήν βιβλική θεολογία ὡς ἐπιστήμη.

Θά ἀναφέρω ἕναν λόγο τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ Σάββα Ἀγουρίδη πού θεωρεῖται ἕνας σημαντικός βιβλικός θεολόγος στήν Ἑλλάδα. Γράφει ὅτι οί Προτεστάντες θεολόγοι ἰσχυρίζονται ὅτι «δέν ὑπάρχει θεολογική ἐνότητα καί συνέχεια μέσα ἀπό τήν ποικιλία τῶν φιλολογικῶν εἰδῶν πού χαρακτηρίζουν τήν ἱστορία τῆς θρησκείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (ἱστορικά-προφητικά-διδασκτικά κλπ. κείμενα), οὔτε ὅσον ἀφορᾷ τό σύνολο, οὔτε ἀκόμα ὡς πρός τά ἐπί μέρους εἶδη. Ἄρα καί ὡς πρός τά βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης –ὄχι μόνο τά εἶδη, ἀλλά καί ὡς πρός τήν ἐπιμέρους συγγραφή– ἡ ἴδια κριτική Σχολή δέν βρίσκει πῶς

υπάρχει αντιστοιχία όρισμένων διδασκαλιών των βιβλίων της προς τις αντίστοιχες που ανέπτυξε αργότερα ή Έκκλησιαστική Παράδοση».

Γενικά, κατά την βιβλική κριτική έπιστήμη υπάρχει διάσπαση μεταξύ των Προφητών και των Αποστόλων, αλλά και μεταξύ των συγγραφέων τόσο της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης, γιατί ό καθένας από αυτούς έπηρεάσθηκε από τά χαρίσματα του, τις αντιλήψεις των ανθρώπων κάθε έποχης και τό θρησκευτικό περιβάλλον τους. Δηλαδή, ή βιβλική έπιστήμη στηρίζεται, κυρίως, στην ιστορική έρευνα των κειμένων, εξετάζοντας τις φιλολογικές και κηρυγματικές μορφές που χρησιμοποιήθηκαν από κάθε συγγραφέα, σε σύγκριση μέ τά έξωβιβλικά πρότυπα σκέψεως και πίστεως, ώστε νά καθορισθοϋν οί βαθμοί αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Γι' αυτό γίνεται λόγος για την θεολογία του Ευαγγελιστου Ιωάννου, του Αποστολου Παύλου κλπ.

Αργότερα, κυρίως τον 18^ο -19^ο αιώνα στην Ρωσία αναπτύχθηκε μιá άλλη θεολογία που χαρακτηρίστηκε ως **ρωσική θεολογία**. Τό σημαντικό είναι ότι ή ρωσική θεολογία αποδεσμεύθηκε από την πατερική και την σχολαστική θεολογία, διότι οί θεολόγοι που ανήκαν σε αυτήν την κίνηση ήθελαν νά απαλλαγούν από την έλληνική φιλοσοφία των Πατέρων και τον νομικισμό των δυτικών Ρωμαίων, γενικά έπεδίωξαν νά ζήσουν τον Χριστιανισμό ως αγάπη και έλευθερία, απαλλαγμένο από κανόνες, νόμους, τυπικά, κανονισμούς.

Βασικός έκφραστής και αρχηγέτης αυτής της κινήσεως είναι ό Αλέξης Χομιακόφ. Διατύπωσε την θεωρία ότι υπήρξαν στην ιστορία της ανθρωπότητας δύο πολιτιστικά ρεύματα, ήτοι του Ιρανιασμου που εκδηλώθηκε στό Ιράν και τις περίξ περιοχές και διακρίνεται για την αρχή της έλευθερίας, και του Κουσιτισμου που αναπτύχθηκε στην Αίγυπτο, την Βαβυλώνα, την Νότια Ινδία, την Κίνα και χαρακτηρίζεται από την ανάλυση, την λογική, τά οικοδομήματα. Τό κεντρικό σημείο της θεωρίας του είναι ότι από τούς Κουσίτες έπηρεάσθηκαν οί Έλληνες και οί Ρωμαίοι και αναπτύχθηκε όλο αυτό τό οικοδόμημα του Χριστιανισμου μέ τά δόγματα, τούς Κανόνες, τούς Ναούς, ένω οί Ρώσοι εκφράζουν τον Ιρανιασμο και ζούν μέ αγάπη και έλευθερία στην κοινότητα. Έτσι, ανέπτυξε την θεωρία, και αυτό είναι σημαντικό, ότι ή σχολαστική θεολογία ξεπέρασε την πατερική θεολογία και ή ρωσική θεολογία ξεπέρασε και τις δύο προηγούμενες θεολογίες.

Έναντίον αυτής της επικίνδυνης θεωρίας αντέδρασε ό μεγαλύτερος του 20^{ου} αιώνα Ρώσος θεολόγος, ό π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, τον όποιον οί Ρώσοι πολέμησαν σε όλη του την ζωή, ό όποιος διακήρυττε μέ τά κείμενά του την «επάνοδο στους Πατέρες», συγχρόνως έκανε λόγο για την «νεοπατερική σύνθεση», ότι δηλαδή πρέπει νά εξετασθοϋν και οί νεώτεροι Πατέρες, όπως ό άγιος Συμεών ό Νέος Θεολόγος, ό άγιος Γρηγόριος ό Παλαμας και οί Φιλοκαλικοί Πατέρες. Μέ άλλα λόγια ό

μεγάλος αυτός θεολόγος πολέμησε τήν θεωρία ότι τελείωσε ή πατερική θεολογία τόν 8^ο αιώνα και διακήρυττε ότι ή πατερική θεολογία συνεχίζεται μέχρι σήμερα μέ νέους Πατέρες, και ότι δέν μπορούμε νά ισχυριζόμαστε ότι ή σχολαστική θεολογία είναι υπέρβαση τής πατερικής θεολογίας και ότι ή ρωσική θεολογία είναι υπέρβαση και τῶν δύο θεολογιῶν.

Τό γεγονός είναι ότι σήμερα κυριαρχοῦν και τά τέσσερα αὐτά ρεύματα, ἤτοι ή πατερική θεολογία, ή σχολαστική ἢ νεοσχολαστική θεολογία, ή βιβλική θεολογία και ή ρωσική θεολογία. Αυτό δημιουργεῖ σύγχυση και φυσικά θεολογική κρίση.

3. Οί ἐπιπτώσεις τῆς θεολογικῆς κρίσεως στήν καθημερινότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς

Τά ὅσα ἐλέχθησαν προηγουμένως ἦταν ἄκρως ἀπαραίτητα γιά νά ἐντοπισθοῦν στήν συνέχεια οί ἐπιπτώσεις τῆς θεολογικῆς κρίσεως στήν ζωή τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Θά τονίσω, κυρίως, τό πῶς μία ἀλλοτριωμένη ὀρολογία και θεολογία ἀλλάζει ὅλο τό κλίμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

Ὅταν ἐξετάση κανεῖς τά θεολογικά ρεύματα πού κυκλοφοροῦσαν στίς Θεολογικές Σχολές, θά διαπιστώσῃ ότι ή θεολογική γενιά πού προηγήθηκε ἀπό μᾶς εἶχε γαλουχηθῆ μέ τίς ἀπόψεις τῶν σχολαστικῶν και προτεσταντῶν θεολόγων, ὅπως τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, τοῦ Βελχάουζεν, τοῦ Χάρνακ· ή δική μας γενιά γαλουχήθηκε μέ τήν θεωρία τοῦ Μπάρτ, τοῦ Μπροῦννερ, τοῦ Μπούλτμαν, τοῦ Τίλλιχ κ.ἄ. και τόν γερμανικό ἰδεαλισμό· και οί μεταγενέστερες ἀπό μᾶς γενιές μεγάλωσαν μέ τίς ἀπόψεις τῆς ρωσικῆς θεολογίας και τῆς υπαρξιακῆς θεολογίας, ὅπως τήν θεολογία τοῦ Εὐδοκίμωφ, τοῦ Λόσκυ, τοῦ Μέγεντορφ, τήν φιλοσοφία τοῦ Μπερντιάγεφ, τοῦ Χάϊντεγκερ, τῶν υπαρξιστῶν φιλοσόφων κ. ἄ.

Γιά νά μή γίνῃ κάποια παρεξήγηση, πρέπει νά τονισθῆ ότι οί φοιτητές στίς Θεολογικές Σχολές πρέπει νά διδάσκωνται ὅλα αὐτά τά ρεύματα πού παρατηροῦνται στήν δυτική θεολογική ἐπιστήμη, ἀλλά αὐτό δέν πρέπει νά γίνεται σέ βάρος τῆς πατερικῆς θεολογίας. Οί φοιτητές πρέπει νά μαθαίνουν τήν σχέση και τήν διαφορά μεταξύ τῶν ἀρχῶν τόσο τῆς δυτικῆς ὅσο και τῆς πατερικῆς θεολογίας, ἀλλά δέν πρέπει νά κυριαρχῆ ή ἄποψη περί υπερβάσεως τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀπό τήν σχολαστική και ρωσική θεολογία.

Εἶναι γνωστόν ότι ή Θεολογική Σχολή Ἀθηνῶν ἰδρύθηκε μέ βάση τά γερμανικά πρότυπα και ἀπό τήν ἴδρυσή της πέρασαν οί ἀπόψεις τῆς σχολαστικῆς και προτεσταντικῆς θεολογίας. Ὁ Aidan Nichols στό βιβλίο του *Light from the East* (Φῶς ἀπό τήν ἀνατολή) ὡς «Ρωμαιοκαθολικός» αὐτός μελέτησε τήν θεολογική σκέψη μερικῶν ὀρθοδόξων θεολόγων γιά

νά ἐνημερώση τούς δυτικούς Χριστιανούς. Καταλήγει, λοιπόν, σέ μερικά συμπεράσματα, τά ὅποια κατά τήν γνώμη μου εἶναι ὑπερβολικά σέ μερικά σημεία καί ἀδικοῦν τίς Θεολογικές Σχολές καί τούς ἐκφραστῆς τῶν θεολογικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλά σέ βασικά σημεία ὑπάρχουν στοιχεῖα ἀληθείας. Ἰσχυρίζεται, λοιπόν, ὅτι στήν μέν Θεολογική Σχολή Ἀθηνῶν πέρασε ἡ νεοσχολαστική θεολογία, στήν δέ Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης πέρασαν μερικές ἀπόψεις τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας καί τῆς ρωσικῆς θεολογίας. Δέν μπορεῖ νά λησμονήσῃ κανεῖς ὅτι καί στίς δύο Θεολογικές Σχολές παρήχθη σπουδαῖο ἔργο στόν χῶρο τῆς πατερικῆς παραδόσεως, τῆς βιβλικῆς θεολογίας, τῆς λατρείας, τοῦ κανονικοῦ δικαίου, τῆς ποιμαντικῆς, τῆς ἱστορίας κλπ. Ἡ προσφορά μερικῶν κεκοιμημένων καί ζώντων Καθηγητῶν εἶναι μεγάλη, ἀλλά σέ μερικές περιπτώσεις παρεσιέφρυσαν καί διάφορες ἀντορθόδοξες ἀπόψεις.

Ὅμως, παρά τίς ὑπερβολές τοῦ Adian Nichols φαίνεται ὅτι ἡ νεοελληνική θεολογία δέχθηκε μερικές ἐπιδράσεις τόσο στήν ὀρολογία ὅσο καί στό περιεχόμενο τῆς θεολογικῆς σκέψης ἀπό τήν δυτική καί τήν ρωσική θεολογία. Θά δώσω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα.

α) «Συσχέτιση μεταξύ τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τῶν ἀνθρώπων»

Ἡ συσχέτιση τοῦ μυστηρίου τῆς Ἁγίας Τριάδος μέ τήν ἀνθρώπινη κοινωνία γίνεται συχνά σήμερα καί ἀπό πολλούς. Προσαρμόζεται ἡ ζωή τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος μέ τήν ζωή τῶν ἀνθρώπων στήν κοινωνία. Ἔτσι, θεωρεῖται ὅτι ἡ ἐνότητα τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος πρέπει νά ἀποτελῇ τό πρότυπο τῆς ἐνότητας καί κοινωνίας τῶν ἀνθρωπίνων προσώπων, ἡ κοινωνικότητα τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά προσδιορίζεται ἀπό τήν ἐνότητα τῶν θείων Προσώπων, ἀκόμη πολλοί συσχετίζουν τόν τρόπο ζωῆς τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος μέ τόν ἀνθρώπινο γάμο, ἀλλά καί μέ τόν τρόπο ἐνώσεως μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ὁ Ἀλέξης Χομιακώφ ἔκανε λόγο γιά μιά τέτοια συσχέτιση καί τήν ἰδέα αὐτή τήν ἐπεξεργάσθηκαν στήν συνέχεια ἄλλοι Ρῶσοι θεολόγοι. Ἐγραφε ὁ Χομιακώφ: «Ἐνότητα τῶν πολλαπλῶν ἀνθρώπινων ὑποστάσεων μέσα στήν μόνη ἀνακεφαλαιωμένη ἐν Χριστῶ ἀνθρώπινη φύσι. Ἡ ἀπόλυτη Ἐκκλησία τῆς ἁγίας Τριάδος προβάλλεται ἔτσι ὡς κανονιστική εἰκόνα τῆς Ἐκκλησίας τῶν ἀνθρώπων, "κοινότητας ἀμοιβαίας ἀγάπης"· ἡ ἐνότητα μέσα στό πολλαπλό».

Αὐτή ἡ ἀναλογία μεταξύ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά καί γενικά τῶν ἀνθρώπων ἀνευρίσκεται κατ' ἀρχάς στούς σχολαστικούς θεολόγους. Νά σημειώσω τά ὅσα ἔγραφε ὁ σχολαστικός θεολόγος Ριχάρδος τοῦ ἀγίου Βίκτωρος περί τῆς «ὀφειλομένης» καί «μή ὀφειλομένης» ἀγάπης τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τά περί

«ἀναλογίας τοῦ ὄντος», δηλαδή τό analogia entis μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου.

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δέν δέχονται ὅτι ὑπάρχει ἀναλογία μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου, γιατί δέν ὑπάρχει ὁμοιότητα μεταξύ ἀκτίστου καί κτιστοῦ. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς γράφει ὅτι οἱ τρεῖς θεῖες ὑποστάσεις συνδέονται μεταξύ τους καί περιχωροῦν ἢ μία τήν ἄλλη φυσικῶς, ὀλικῶς, αἰδίως, ἀμεταδότως, συγχρόνως δέ καί ἀμίκτως καί ἀσυγχύτως, ὥστε μία νά εἶναι καί ἡ ἐνέργειά τους «ὅπερ ἐπ' οὐδενός ἄν τις εὔροι τῶν κτιστῶν», δηλαδή αὐτή ἡ περιχώρηση πού συμβαίνει στόν Τριαδικό Θεό δέν μπορεῖ νά βρεθῆ σέ κανένα κτιστό. Γιατί ἡ ἐνέργεια στούς ἀνθρώπους εἶναι ἰδιαίτερη ἐνέργεια κάθε ἀνθρώπου, ἀλλά στόν Τριαδικό Θεό δέν ἔχει κάθε Πρόσωπο δική του ἐνέργεια, ἀφοῦ εἶναι κοινή ἡ ἐνέργεια τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε ἀνθρώπος ἔχει δική του βούληση, ἐλεύθερη, ἀλλά στά Πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶναι κοινή ἡ βούληση, ἄρα δέν ὑπάρχει ἀναλογία μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπων.

Βεβαίως, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς κάνει μερικούς συσχετισμούς μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου, ὅπως ὅτι ὁ ἀνθρώπος ὡς κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἔχει νοῦ, λόγο καί πνεῦμα, ἀλλά σαφῶς λέγει ὅτι αὐτά εἶναι εἰκονικά «ὑποδείγματα», τά ὅποια, βέβαια, ὅπως γνωρίζουμε, δέν ἔχουν ἀπόλυτη ἀναλογία, ἀφοῦ στόν Τριαδικό Θεό ὁ Νοῦς (Πατήρ), ὁ Λόγος καί τό Πνεῦμα εἶναι ὑποστάσεις, ἐνῶ στόν ἀνθρώπο εἶναι ἐνέργειες τῆς ψυχῆς.

Τό ἴδιο μπορεῖ νά πῆ κανεῖς γιά τόν λόγο τοῦ Χριστοῦ στήν ἀρχιερατική Του προσευχή «ἵνα ὧσιν ἕν καθῶς ἡμεῖς ἕν ἔσμεν» (Ἰω. ιζ', 22), καί χρησιμοποιεῖται τό χωρίον αὐτό γιά νά δηλώσῃ τήν ἐλπιζομένη ἐνότητα τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὅμως, ἡ ἀρχιερατική προσευχή στό σημεῖο αὐτό πραγματοποιήθηκε τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς, ὅταν οἱ Ἀπόστολοι εἶδαν τήν δόξα τοῦ Θεοῦ, ἔφθασαν στήν θέωση καί ἐνώθηκαν μεταξύ τους, δηλαδή αὐτό τό χωρίο ἀναφέρεται στήν θεοπτία, καί κάθε φορά πού κάποιος φθάνει στήν θεοπτία ἀποκτᾶ αὐτήν τήν ἐνότητα μέ τούς Ἀποστόλους. Ἀλλά καί τό «καθῶς» τοῦ Χριστοῦ «οὐκ ἀκριβοῦς ἐξισώσεως ἐπ' αὐτῶν· οὐδέ γάρ δυνατόν αὐτοῖς ἦν τοσοῦτον, ἀλλ' ὡς ἀνθρώποις δυνατόν», κατά τόν ἱερό Χρυσόστομο, καί αὐτό τό «καθῶς» πρέπει νά τό δοῦμε «ὡς εἰς εἰκόνα καί τύπον τῆς ἀδιασπάστου φιλίας τε καί ὁμονοίας καί ἐνότητος», κατά τόν ἅγιο Κύριλλον Ἀλεξανδρείας. Τελικά, στήν πατερική διδασκαλία δέν ὑπάρχει ἡ ἀρχή τοῦ analogia entis πού εἶναι ἡ ἀρχή τῆς σχολαστικῆς θεολογίας.

β) «Τό ἀνθρώπινο πρόσωπο»

Πολλές αναλύσεις γίνονται σήμερα για τό «άνθρωπινο πρόσωπο» καί μάλιστα προσδιορίζονται τά χαρακτηριστικά του, πού εἶναι ἡ αὐτογνωσία, ἡ ἑτερότητα καί ἡ ἔκσταση - ὁ ἔρωτας.

Ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρόσωπο ξεκίνησε ἀπό τόν Ρῶσο θεολόγο Βλαδίμηρο Λόσκυ, ὁ ὁποῖος σαφέστατα γράφει: «Ὅσο γιά μένα, πρέπει νά ὁμολογήσω ὅτι μέχρι τώρα δέν ἔχω συναντήσει στήν πατερική θεολογία κάποια πλήρη θεωρητική ἐπεξεργασία περί τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, ἡ ὁποία νά συνυπάρχη μέ τίς σαφέστατες διδασκαλίες περί τῶν θείων Προσώπων ἢ Ὑποστάσεων». Ἀλλά συνεχίζει: «Δέν προτείνω λοιπόν ἱστορική ἔρευνα τῶν Χριστιανικῶν δογμάτων· θά ἐπιχειρήσω μόνο κάποιες θεολογικές σκέψεις γιά τίς ἀνάγκες τίς ὁποῖες καλεῖται νά καλύψῃ ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου μέσα στά πλαίσια τοῦ Χριστιανικοῦ δόγματος».

Εἶναι εἰλικρινής καί σαφέστατος ὁ Βλαδίμηρος Λόσκυ, ὅτι δέν ἀνευρίσκεται στούς Πατέρες μία «θεωρητική ἐπεξεργασία περί τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου», πού νά συνυπάρχη μέ τήν διδασκαλία τῶν Πατέρων περί τῶν Τριῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Πράγματι, οἱ Πατέρες ἔκαναν ἀνάλυση τοῦ προσώπου-ὑποστάσεως στόν Τριαδικό Θεό, ἀλλά δέν μίλησαν γιά τόν ἄνθρωπο ὡς πρόσωπο, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει ἡ μεταφυσική ἀρχή τοῦ *analogia entis*, ἀλλά γιά τόν ἄνθρωπο χρησιμοποιοῦσαν, ὅπως γράφει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, τούς βιβλικούς ὄρους κατ' εἰκόνα (νοερό-αὐτεξούσιο) καί καθ' ὁμοίωση (θέωση). Κάποιες ἐλάχιστες ἀναφορές στόν ἄνθρωπο ὡς ὑπόσταση χρησιμοποιοῦνται μέ τήν ἔννοια τῆς ὑπάρξεως, ἀφοῦ αὐτός ὁ ὄρος στίς περιπτώσεις αὐτές χρησιμοποιεῖται καί γιά τά ζῶα, συγκεκριμένα γιά τόν βουῦν.

Ἐπειτα, ὁ προσδιορισμός τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου μέ τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, αὐτογνωσία, ἑτερότητα, ἔκσταση-ἔρωτας εἶναι σαφῆς μεταφορά στήν ὀρθόδοξη θεολογία τῶν ἀντιστοιχῶν ὄρων τοῦ γερμανοῦ ὑπαρξιστοῦ φιλοσόφου Χάϊντεγκερ.

Ἀκόμη, ὁ ὄρος ἀλληλοπεριχώρηση τῶν προσώπων σαφέστατα ἀναφέρεται στόν Τριαδικό Θεό, ἀφοῦ κατά τούς Πατέρες ὑπάρχει ἡ περιχώρηση μεταξύ τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἀλλά αὐτό δέν μπορεῖ νά γίνῃ κατά τόν ἴδιο τρόπο στούς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἰδιαίτερες ἐνέργειες καί ἰδιαίτερα σώματα, ὅποτε δέν μπορεῖ κανείς νά καταλάβῃ πῶς μπορεῖ νά γίνῃ ἀλληλοπεριχώρηση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀγάπη μεταξύ τῶν ἀνθρώπων δέν μπορεῖ νά ἐρμηνεύεται μέ τήν ἀρχή τῆς ἀλληλοπεριχωρήσεως, κατά τόν τρόπο πού γίνεται στόν Τριαδικό Θεό.

γ) «Πρόσωπο καί ἄτομο»

Συνεχώς υποστηρίζεται σήμερα ότι υφίσταται διαφορά μεταξύ προσώπου και ατόμου. Γράφεται και λέγεται ότι τό πρόσωπο έχει αυτοσυνειδησία και έτερότητα, διακρίνεται από τήν έλευθερία και τήν άγάπη, ένω τό άτομο έκλαμβάνεται μέ τήν βιολογική και άριθμητική έννοια. Μιά τέτοια διάκριση είναι ένδιαφέρουσα και βοηθά στίς συζητήσεις για κοινωνικά θέματα, γί αυτό και έγώ είχα επηρεασθῆ πρίν τριάντα (30) χρόνια, και μέ βοηθοῦσε στίς συζητήσεις μέ διανοουμένους και νέους, αλλά γρήγορα κατάλαβα ότι αυτός ό χωρισμός διαφοροποιείται από τήν πατερική παράδοση.

Ἡ διάκριση μεταξύ προσώπου και ατόμου άνευρίσκεται κατ' αρχάς στόν σχολαστικό θεολόγο Θωμά τόν Άκινάτη, αλλά αναπτύχθηκε στίς ήμέρες μας από τήν ύπαρξιακή φιλοσοφία, συγκεκριμένα τόν Μαριτέν, τόν Μπερντιάγεφ και άλλους. Χρησιμοποιείται δέ και αναλύεται από τόν Βλαδίμηρο Λόσκυ.

Όμως, στήν πατερική διδασκαλία δέν υφίσταται τέτοια διάκριση μεταξύ προσώπου και ατόμου. Νά υπενθυμίσω και πάλιν ότι οί Πατέρες πάντοτε άνέπτυξαν τόν όρο πρόσωπο και υπόσταση για τόν Θεό, όχι για τόν άνθρωπο. Έτσι, ό άγιος Ἰωάννης ό Δαμασκηνός γράφει: «Χρή δέ γίνωσκεις, ως οί άγιοι πατέρες υπόστασιν και πρόσωπον και άτομον τό αυτό εκάλεσαν». Και άλλου γράφει: «υπόστάσεις ἦτοι τά άτομα», δηλαδή ταυτίζει έννοιολογικά τό πρόσωπο, τήν υπόσταση και τό άτομο.

Και αυτό τό έγγραψε ό άγιος Ἰωάννης ό Δαμασκηνός, γιατί γνώριζε ότι ή λέξη άτομον, από τό στερητικό α και τήν λέξη τομή, άρα άτομο, είναι τό «μή τεμνόμενον» και χρησιμοποιήθηκε στίς Χριστολογικές ξριδες για να τονισθῆ ότι δέν τέμνονται στόν Χριστό οί δύο φύσεις, θεία και ανθρώπινη, όποτε ό Χριστός είναι ένα ένιαίο πρόσωπο-άτομο, στό όποιο ένώνονται οί δύο φύσεις «άσυγχύτως, άτρέπτως, άδιαιρέτως και άχωρίστως». Επίσης, ό άγιος Συμεών ό Νέος Θεολόγος χρησιμοποιεί τήν λέξη άτομο στόν Τριαδικό Θεό, ότι δέν τέμνονται τά Πρόσωπα τῆς Άγίας Τριάδος. Γράφει: «Υίός έν Πατρί άνεννάως όραται / γεγεννημένος, αλλά συνηνωμένος / και έν Υίῳ γάρ ό Πατήρ καθοραται / άδιαστάτως, ατόμως, άχωρίστως».

Ό Βλαδίμηρος Λόσκυ πού χρησιμοποιεί τήν διάκριση μεταξύ προσώπου και ατόμου γράφει: «Κατά συνέπεια, στήν θεολογική γλώσσα, τόσο στήν Άνατολή όσο και στήν Δύση, ό όρος ανθρώπινο πρόσωπο συμπίπτει μέ τό ανθρώπινο άτομο. Δέν μπορούμε, όμως, να σταθούμε σ' αυτή τήν διαπίστωση. Αφου, όπως φαίνεται, ή χριστιανική ανθρωπολογία δέν έδωσε καινούριο νόημα στήν ανθρώπινη υπόσταση ή ανθρώπινο πρόσωπο, άς προσπαθήσωμε να ανακαλύψωμε τήν παρουσία μιās διαφορετικής έννοίας, ή όποία δέν δύναται πλέον να είναι ταυτόσημη μέ τό άτομο». Έτσι, εκανε τήν διάκριση μεταξύ προσώπου και ατόμου, επηρεασμένος, κυρίως, από τήν ύπαρξιακή φιλοσοφία.

Φαίνεται, λοιπόν, καθαρά ότι ή προσπάθεια νά καθορισθῆ καί νά ὀριοθετηθῆ καί νά διακριθῆ τό ἀνθρώπινο πρόσωπο ἀπό τό ἄτομο, ἄν καί οἱ Πατέρες δέν προέβησαν σέ τέτοια προσπάθεια, εἶναι ἔργο τῆς νεώτερης θεολογίας.

δ) «Ἡ ἀξιοπρέπεια καί ιερότητα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου»

Ἡ φράση «ἀξιοπρέπεια καί ιερότητα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου», χρησιμοποιεῖται συχνά, ἴσως ἀπό ἄγνοια τῶν πραγματικῶν δεδομένων.

Σχετικά μέ τό ἀνθρώπινο πρόσωπο καί ὅτι αὐτός ὁ ὅρος εἰσήχθη ἀπό τήν σχολαστική, ρωσική θεολογία, ἀλλά καί ἀπό τήν ὑπαρξιακή φιλοσοφία ἐλέχθησαν τά δέοντα προηγουμένως. Ὅμως, ἐπεκτείνεται τό θέμα καί συνδέεται τό ἀνθρώπινο πρόσωπο μέ τήν ἀξιοπρέπεια καί τήν ιερότητα.

Κατ' ἀρχάς πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ὅσοι ὀμιλοῦν γιά τό ἀνθρώπινο πρόσωπο τό συνδέουν μέ τόν κάθε ἄνθρωπο, ἀνεξαρτήτως φυλῆς, θρησκείας, πεποιθήσεων, δηλαδή κάθε ἄνθρωπος εἶναι πρόσωπο ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ, διότι ἔχει τό νοερό καί τό αὐτεξούσιο. Παλαιότερα, ὅταν ἔγραφα γιά τό ἀνθρώπινο πρόσωπο, σύμφωνα μέ τόν Γέροντα Σωφρόνιο Σαχάρωφ, ὁ ὁποῖος γράφοντας γιά τόν ἄνθρωπο ὡς πρόσωπο ἐννοοῦσε τόν ἄνθρωπο πού φθάνει στό καθ' ὁμοίωση, τήν θέωση, δέχθηκα ἰσχυρή ἀντίδραση, διότι κατά τούς συγχρόνους φιλοσοφοῦντες θεολόγους κάθε ἄνθρωπος, μέ τήν ἐλευθερία πού διαθέτει καί τήν δυνατότητα τῶν ἐπιλογῶν του εἶναι πρόσωπο.

Μέσα σέ αὐτήν τήν προοπτική τί σημαίνει ἀξιοπρέπεια καί ιερότητα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου; Σέ μιά σύγχρονη ἀνθρώπινη κοινωνία εἶναι σεβαστές οἱ ὅποιες ἐπιλογές τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἔστω καί ἄν εἶναι ἀντίθετες ἀπό τό θέλημα τοῦ Θεοῦ, καί γενικότερα τήν πατερική ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία. Ἐπίσης, μερικοί ὀρθόδοξοι θεολόγοι χρησιμοποιοῦν τήν φράση «ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου» μέ παραδοσιακή ἔννοια, ἀλλά δημιουργεῖται ἐννοιολογική σύγχυση, ὅταν οἱ ἄλλοι τό ἐννοοῦν διαφορετικά καί ἀπαιτοῦν τόν σεβασμό τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἔστω καί ἄν εἶναι ἀντίθετα ἀπό τήν εὐαγγελική ἀσκητική ζωή.

Ἀπλῶς ἀναφέρω ἓνα παράδειγμα, γιά νά φανῆ πῶς χρησιμοποιεῖται ἡ φράση «ἡ ἀξιοπρέπεια καί ἡ ιερότητα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου». Διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι τό νά ἀνακαλύψῃ κάποιος μέσα του τήν «ὀμοφυλόφιλη ἔλξη» αὐτό «συνιστᾶ ἀσθένεια τῆς φύσεως καί ὄχι τοῦ προσώπου».

Στήν φράση αὐτή φαίνεται ὅτι μεταφέρεται ἡ ὀρολογία φύσεως καί προσώπου ἀπό τόν Θεό στόν ἄνθρωπο, πράγμα πού δέν παρατηρεῖται

στους Πατέρες, όπως τονίσθηκε. Έπομένως, γίνεται διάσπαση μεταξύ φύσεως και προσώπου, ενώ τό Πρόσωπο του Τριαδικού Θεού είναι ουσία μέ τά ιδιώματα, και δέν ύπάρχει προτεραιότητα τής φύσεως ή του προσώπου. Ακόμη, ή διάκριση αυτή λέγεται για νά αποδοθῆ ή ευθύνη για κάποια άνωμαλία στην φύση και όχι στο πρόσωπο, τό όποιο είναι ιερό και άξιοπρεπές. Και τό προβληματικό τής ύποθέσεως αυτής φαίνεται στο ότι, όταν πριν μερικά χρόνια τον διαγωνισμό τραγουδιού τής Eurovision τον κέρδισε κάποια πού από άνδρας έγινε γυναίκα και είχε γένια, τότε διερωτώνται όλοι πώς θά ονομάζουμε αυτόν τον άνθρωπο, άνδρα ή γυναίκα και ή απάντηση εδόθη ότι θά τον ονομάζουμε «persona».

Φαίνεται ότι οί σύγχρονοι φιλόσοφοι και θεολόγοι χρησιμοποιούν την φράση «άξιοπρέπεια και ιερότητα του ανθρώπινου προσώπου» για νά δηλώσουν τον σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα. Φυσικά πρέπει νά αποδεχόμαστε τά ανθρώπινα δικαιώματα. Όμως, ό π. Ιωάννης Ρωμανίδης ισχυρίζεται ότι ή Έκκλησία στο μέλλον θά συναντήσει δυσκολίες από τά λεγόμενα «ανθρώπινα δικαιώματα», γιατί εν ονόματι των ανθρώπινων δικαιωμάτων μπορεί νά προβάλλονται διάφορες απόψεις και πρακτικές πού είναι αντίθετες μέ τό θέλημα του Θεού. Έργο τής Έκκλησίας είναι νά θεραπεύσει την νοερά ενέργεια του ανθρώπου και μέσα από αυτήν την πρακτική δημιουργείται ένότητα μεταξύ των ανθρώπων στην κοινωνία. Πάντως, ή φράση «ή άξιοπρέπεια και ή ιερότητα του ανθρώπινου προσώπου» είναι προβληματική.

ε) «Οντολογικό και ύπαρξιακό»

Συχνά χρησιμοποιούνται στον προφορικό και γραπτό λόγο και από ανθρώπους πού γνωρίζουν όρθόδοξη θεολογία οί δύο αυτές λέξεις «όντολογικό» και «ύπαρξιακό». Προφανώς τό κάνουν μέ την έννοια ότι «όντολογικό» σημαίνει τό πραγματικό, αυτό πού ύπάρχει, άρα όχι κάτι άνυπόστατο και φανταστικό. Επίσης, τό «ύπαρξιακό» δηλώνει τά ύπαρξιακά προβλήματα πού έχουν σχέση μέ την αρχή και τό τέλος τής ύπαρξης, μέ τά ερωτήματα τί είναι ζωή, τί είναι ό θάνατος, ποιό είναι τό νόημα τής ύπαρξεως, τί συμβαίνει μετά θάνατο, είναι οί απαντήσεις στα «όριακά» ζητήματα του ανθρώπινου βίου, στίς λεγόμενες «άκρες τής ζωής». Μέ αυτήν την έννοια χρησιμοποιούσα και έγώ στο παρελθόν αυτές τίς δύο λέξεις, ιδίως όταν συζητούσα μέ έπιστήμονες και νέους, μαθητές και φοιτητές, και έκαναν ιδιαίτερη έντύπωση.

Όμως, από τίς μελέτες μου τόσο στην πατερική όσο και στην δυτική σχολαστική θεολογία, την ύπαρξιακή φιλοσοφία και την ρωσική θεολογία, κατάλαβα ότι οί όροι αυτοί είναι προβληματικοί από όρθοδόξου πατερικής παραδόσεως και στην πραγματικότητα όσοι τους

χρησιμοποιούν άναιρούν τήν όρθόδοξη θεολογία ή διαφοροποιούνται από αυτήν.

Η λέξη όντολογία ως τεχνικός όρος άπαντάται για πρώτη φορά τόν 17^ο αιώνα και πρώτος ήταν ό Λάϊμνιτς πού τήν χρησιμοποίησε, αλλά ως περιεχόμενο, ως λόγος περί του όντος άπαντάται στην κλασσική μεταφυσική, στό έργο του Άριστοτέλη *Μετά τά φυσικά*, και στόν σχολαστικό θεολόγο Θωμά τόν Άκινάτη. Άργότερα ό όρος Όντοθεολογία άποδίδεται από τόν Γερμανό φιλόσοφο Κάντ και δηλώνει τήν προσπάθεια νά άποδειχθ ή ύπαρξη του Θεού μέ λογικό τρόπο, είναι ή λεγόμενη όντολογική άπόδειξη τής ύπάρξεως του Θεού.

Ο όρος ύπαρξιακό είναι άπότοκο του ύπαρξισμού πού καλλιεργήθηκε τόν 20^ο αιώνα από τόν Μαρσέλ και τούς μετέπειτα ύπαρξιστές θεωρητικούς φιλοσόφους, όπως είναι ό Κίρκεγκαρ και ό Σάρτρ. Ο Κίρκεγκαρ άπογοητευμένος από τό φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ πού επικρατούσε στην έποχή του, σύμφωνα μέ τό όποιο ό άνθρωπος θεωρείται ως μία «άπρόσωπη ιδέα» ανέπτυξε τήν θεωρία ότι ό άνθρωπος είναι «ένα ύπάρχον πρόσωπο». Άργότερα, ό Σάρτρ αντιδρώντας στην μεταφυσική και τόν γερμανικό ιδεαλισμό ότι ή ουσία-ιδέα προηγείται τής ύπάρξεως (όντολογία-ιδεολογία), ύποστήριξε ότι ή ύπαρξη προηγείται τής ουσίας. Δηλαδή, κατ' αυτόν δέν είναι ό Θεός τής ιδεολογίας πού θά καθορίση τήν ύπαρξη του ανθρώπου, αλλά ό άνθρωπος είναι εκείνος πού θά καθορίση τόν έαυτό του, αλλά και θά άρνηθ ή τόν Θεό. Μέ άλλα λόγια, κατά τόν ύπαρξισμό του Σάρτρ, ό άνθρωπος πρώτα είναι ύπαρξη και έπειτα, μέ τήν διαδικασία του γίνεσθαι, γίνεται μετά τόν θάνατό του ουσία. Μέσα σέ αυτήν τήν προοπτική άναπτύχθηκε ή άποψη τής «έλευθερίας τής βούλησης».

Ο Γερμανός φιλόσοφος Χάιντεγκερ, πού χαρακτηρίζεται ως ύπαρξιστής φιλόσοφος, ό ίδιος, όμως, αυτοχαρακτηριζόταν ως φιλόσοφος του νοήματος του όντος, έκανε στά έργα του τήν διάκριση μεταξύ του όντικού και του όντολογικού, όπως και του ύπαρκτικού και του ύπαρξιακού.

Ο Ρώσος όρθόδοξος φιλόσοφος Μπερντιάγεφ, πού χαρακτηρίσθηκε ως Χριστιανός ύπαρξιστής φιλόσοφος και ως φιλόσοφος τής έλευθερίας, ανέπτυξε πολλές τέτοιες άπόψεις, στηριζόμενος κατά βάση στις μυστικιστικές και άγνωστικιστικές άπόψεις του Λουθηρανού Γιάγκομπ Μπέμε, πού είχε ιδιαίτερη άπήχηση στόν Χέγκελ και τόν Σέλινγκ.

Έπομένως, ή χρησιμοποίηση των λέξεων όντολογικό και ύπαρξιακό για θεολογικά θέματα, χωρίς νά γίνωνται οί άπαραίτητες έπεξηγήσεις, είναι προβληματική.

στ) «Στρατευομένη και θριαμβεύουσα Έκκλησία»

Συχνά στά κηρύγματα μας κάνουμε λόγο για στρατευομένη και θριαμβεύουσα Ἐκκλησία. Ὡς στρατευομένη Ἐκκλησία ἐννοοῦμε τήν Ἐκκλησία πού ὑπάρχει στόν κόσμο, σέ αὐτήν ἀνήκουμε ὅλοι ἐμεῖς πού ἀγωνιζόμαστε ἐναντίον τῶν παθῶν, τοῦ διαβόλου καί τοῦ θανάτου, καί ὡς θριαμβεύουσα Ἐκκλησία ἐννοοῦμε τούς ἁγίους πού μέ τόν θάνατό τους πέρασαν σέ ἄλλη διάσταση χρόνου, στήν αἰώνια ζωή, καί ἀναμένουν τήν ἀνάσταση τῶν σωμάτων τους. Ὅμως, οἱ ὄροι αὐτοῖ δέν εἶναι τόσο «ἀθῶοι» ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται.

Κατ' ἀρχάς ἀνήκουμε σέ μιά στρατεία ἐν Χριστῷ, ἀγωνιζόμαστε ἐναντίον τῶν παθῶν, καί ὑπάρχει μιά τέτοια ὁρολογία στήν Ἁγία Γραφή καί τά πατερικά κείμενα, ἐνῶ οἱ ἅγιοι ἔχουν ξεπεράσει τόν φόβο τῆς «διαπτώσεως» καί τόν φόβο τοῦ θανάτου.

Ὅμως, ὁ θρίαμβος τοῦ Χριστοῦ ἐναντίον τοῦ θανάτου, τῆς ἁμαρτίας καί τοῦ διαβόλου πού ἐπιτεύχθηκε ἐπάνω στόν Σταυρό κατά τόν λόγο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου «ἀπεκδυσάμενος τάς ἀρχάς καί τάς ἐξουσίας ἐδειγμάτισεν ἐν παρησιᾷ, θριαμβεύσας αὐτούς ἐν αὐτῷ» (Κολ. β', 15), δέν εἶναι ὑπόθεση μόνον αὐτῶν πού ἔχουν κοιμηθῆ, ἀλλά καί αὐτῶν πού ζοῦν ἀκόμη. Μέσα στήν Ἐκκλησία, μέ τά Μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καί τῆς θείας Εὐχαριστίας, μετέχουμε στόν θρίαμβο τοῦ Χριστοῦ, ὅπως τό ἀναλύει θαυμάσια ὁ ἱερός Νικόλαος Καβάσιλας στό βιβλίο του μέ τίτλο ἐν Χριστῷ ζωή.

Ἐπειτα, δέν μποροῦμε νά χωρίζουμε τήν Ἐκκλησία σέ δύο τμήματα, ἤτοι τήν ἐπί γῆς στρατευομένη Ἐκκλησία καί τήν ἐν οὐρανοῖς θριαμβεύουσα Ἐκκλησία, γιατί ἡ Ἐκκλησία εἶναι μιά καί ἀδιαίρετη. Στήν Ἐκκλησία, ἰδιαίτερος στήν θεία Εὐχαριστία ζοῦμε τό γεγονός ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι «σύνοδος οὐρανοῦ καί γῆς», ζώντων καί κεκοιμημένων, ἀγγέλων καί ἀνθρώπων. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γράφει: «Ἄνω στρατιαί δοξολογοῦσιν ἀγγέλων· κάτω ἐν ἐκκλησίαις χοροστατοῦντες ἄνθρωποι τήν αὐτήν ἐκείνοις ἐκμιμῶνται δοξολογίαν. Ἄνω τά Σεραφίμ τόν τρισάγιον ὕμνον ἀναβοᾷ· κάτω τόν αὐτόν ἢ τῶν ἀνθρώπων ἀναπέμπει πληθύς· κοινή τῶν ἐπουρανίων καί ἐπιγείων συγκροτεῖται πανήγυρις· μιά εὐχαριστία, ἐν ἀγαλλίαμα, μιά εὐφρόσυνος χοροστασία». Ἄλλοῦ γράφει ὅτι οἱ ἄνθρωποι στήν θεία Λειτουργία εἶναι «συγχορευτές μέ τούς ἀγγέλους».

Ἀκόμη, τό ὅτι στήν Ἐκκλησία ὑπάρχουν ἅγιοι πού ἔφθασαν σέ μεγάλες πνευματικές καταστάσεις στό νά βλέπουν τόν Θεό, τήν Παναγία καί τούς Ἁγίους, σημαίνει ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξη ἀπόλυτος χωρισμός μεταξύ στρατευομένης καί θριαμβεύουσας Ἐκκλησίας.

Τό θέμα, ὅμως, εἶναι ὅτι ἡ διάκριση μεταξύ στρατευομένης καί θριαμβεύουσας Ἐκκλησίας συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τήν ἀντορθόδοξο διάκριση μεταξύ ὁρατῆς καί ἀόρατης Ἐκκλησίας πού ἀναπτύχθηκε τόν

19^ο αιώνα από την αγγλικανική «κίνηση της Όξφόρδης», ότι η αληθινή Έκκλησία είναι μία και άορατη, ενώ «οί επί μέρους ιστορικές Έκκλησίες είναι νόμιμες όρατές εκφράσεις της, ή κάθε μία στον δικό της ιστορικοπολιτισμικό προσδιορισμένο χώρο, με την προϋπόθεση ότι διαφυλάσσουν την πίστη της αδιαίρετης Έκκλησίας και την αποστολική διαδοχή των Επισκόπων της». Όπως, επίσης, μία τέτοια διάκριση σχετίζεται με την εκκλησιολογία του σχολαστικισμού, σύμφωνα με την οποία υπάρχει διάκριση μεταξύ της Έκκλησίας και του «μυστικού Σώματος του Χριστού». Έτσι, δίνεται η δυνατότητα να «αναγνωρισθούν» οι άλλες εκκλησιαστικές κοινότητες, ότι είναι «άτελως» εκκλησιαστικές, έστω και αν δεν υπάγονται στην δικαιοδοσία του Πάπα.

Τελικά, η διάκριση μεταξύ των Έκκλησιών έχει σχέση με την διάκριση μεταξύ ιστορίας και έσχατολογίας, πράγμα αντορθόδοξο, γιατί και οι άγιοι που έφυγαν από τον κόσμο αυτό αποτελούν και ανήκουν στην ιστορία της Έκκλησίας με τά λείψανά τους, αλλά και τό έσχατον δεν είναι ή ζωή της Έκκλησίας πέραν του θανάτου και της Δευτέρας Παρουσίας του Χριστού, αλλά και ή βίωσή του από τό παρόν. Ο Χριστός, που είναι «ό πρώτος και ό έσχατος» (Αποκ. α', 17), ένηνθρώπησε, ήλθε στην ιστορία, γι' αυτό τό έσχατον είναι πάντοτε παρόν.

Έπομένως, είναι επικίνδυνο να χωρίζεται ή Έκκλησία σε στρατευόμενη και θριαμβεύουσα, ώσάν να είναι δύο διαφορετικές Έκκλησίες. Μία είναι ή Έκκλησία με τίς δύο όψεις της, την όρατή, που συγκροτείται από τούς πραγματικούς ποιμένες με την όρθόδοξη διδασκαλία και τά Μυστήρια, και την άορατη, στην οποία ανήκουν οι κεκοιμημένοι άγιοι, αλλά, βεβαίως, υπάρχει ένότητα μεταξύ των μελών της Έκκλησίας, άφοϋ ένα είναι τό Σώμα του Χριστού. Ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ θά γράψη: «Η θριαμβεύουσα Έκκλησία είναι πρό πάντων ή λατρεύουσα Έκκλησία, ή ύπαρξή της είναι μία ζωντανή συμμετοχή στο παρακλητικό έργο και στή λυτρωτική αγάπη του Χριστού».

ζ) «Προφητικό, Βασιλικό και Αρχιερατικό αξίωμα του Χριστού»

Στήν Παλαιά Διαθήκη υπάρχουν τρεις διαφορετικοί χαρισματούχοι με τούς οποίους ό Θεός διήθυνε τόν λαό Του, ήτοι οι Προφήτες, οι Βασιλείς και οι Αρχιερείς. Ο Χριστός με την ένανθρώπησή Του έχει τό πλήρωμα της Χάριτος ως Υιός του Θεού σωματικώς, όπως λέγει ό Απόστολος Παϋλος «ότι εν αυτώ ευδόκησε πᾶν τό πλήρωμα κατοικῆσαι» (Κολ. α', 19), και «ότι εν αυτώ κατοικεί πᾶν τό πλήρωμα της θεότητος σωματικώς» (Κολ. β', 9), όποτε είναι Προφήτης με τό κήρυγμα, Βασιλεύς με την καθοδήγηση, και Αρχιερεύς με την θυσία και προσφορά. Έννοείται ότι στον Χριστό αυτές οι τρεις ιδιότητες-γνωρίσματα, είναι ένωμένα μεταξύ τους.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐρμηνεύοντας τό ψαλμικό: «Μέγας Κύριος καί αἰνετός σφόδρα» γράφει: «Εἰ δέ μέγας Θεός καί μέγας Κύριος, μέγας βασιλεύς· Μέγας προφήτης, μέγας ἱερεύς, μέγα φῶς, τά πάντα μέγας». Ὁ Χριστός ἔδωσε ὅλη αὐτήν τήν ζωή Του στήν Ἐκκλησία, καί διδάσκει τόν λαό (προφήτης), ἐπιτελεῖ τό λατρευτικό ἔργο (ἀρχιερεύς) καί κατευθύνει τά μέλη Του πρὸς τόν προορισμό τους (βασιλεύς). Στό τριπλό αὐτό ἔργο εἶναι μέτοχοι οἱ Χριστιανοί, κατὰ τόν λόγο τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Οὕτω καί σύ γίνῃ βασιλεύς καί ἱερεύς, καί προφήτης ἐν τῷ λουτρῷ· βασιλεύς μέν, πάσας χαμαί ρίψας τὰς πονηράς πράξεις καί τὰ ἁμαρτήματα κατασφάξας, ἱερεύς δέ ἑαυτὸν προσενεγκὼν τῷ Θεῷ, καί καταθύσας τό σῶμα καί σφαγεῖς καί αὐτός... Προφήτης δέ, τά μέλλοντα μανθάνων, καί ἔνθους γινόμενος καί σφραγισάμενος».

Προφανῶς, ἐδῶ πρόκειται γιά τήν προσωπική ζωή κάθε πιστοῦ, μέ τό Βάπτισμα-Χρίσμα, τόν ἀγώνα γιά τήν κάθαρση τοῦ ἑαυτοῦ του, γιά τήν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ, γιά τήν κληρονόμηση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὅμως, μέ εἰδική ἔννοια αὐτά τά χαρίσματα-δωρεές δίδονται στοὺς Κληρικούς, ἐξαιρέτως στοὺς Ἐπισκόπους, προκειμένου νά τελοῦν τά ἱερά Μυστήρια, νά διδάσκουν τόν λαό καί νά τόν κατευθύνουν στήν σωτηρία.

Ἐκεῖνο, ὅμως, πού μέ προβληματίζει ἔντονα εἶναι ὁ ὅρος «τρισσόν ἀξίωμα τοῦ Χριστοῦ» καί ὅτι ὁ Ἀρχιερεύς εἶναι μέτοχος τοῦ «τρισοῦ ἀξιώματος τοῦ Χριστοῦ». Τί σημαίνει ἀξίωμα; Πῶς μπορεῖ νά νοηθῇ; Ποιό εἶναι αὐτό τό ἀξίωμα τοῦ Χριστοῦ; Γιατί δέν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *Χάρις*, *Χάρισμα* ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη λέξη καί χρησιμοποιεῖται τό ἀξίωμα;

Ἐρευνώντας τό θέμα διαπίστωσα, ὅτι ἡ φράση αὐτή, κυρίως ἡ λέξη *ἀξίωμα* εἶναι προτεσταντικῆς προέλευσης, προέρχεται ἀπό ἕναν φίλο τοῦ Λουθήρου, ὀνόματι Οἰκολαμπάδιος, ὀπαδός τῆς Μεταρρύθμισης. Καί ἐπειδὴ αὐτή ἡ φράση ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς στήν Ἐγκύκλιο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἡ ὁποία ἀποστέλλεται στό ποίμνιο κάθε Ἱερᾶς Μητροπόλεως μέ τήν ἐκλογή καί χειροτονία τοῦ Νέου Ἀρχιερέως καί ἀναγινώσκεται στήν τελετή τῆς ἐνθρονίσεως, καλόν εἶναι νά ἀντικατασταθῇ μέ ἄλλον εὐστοχότερο ὄρο πού νά ἐκφράζη τήν ἴδια πραγματικότητα.

Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή θά ἤθελα νά ἐπισημάνω ὅτι ἡ φράση ὅτι ὁ Ἀρχιερεύς εἶναι εἰς «τύπον καί τόπον Χριστοῦ», πού προσδιορίζεται ὅτι προέρχεται ἀπό τόν ἅγιο Ἰγνάτιο τόν Θεοφόρο παρατήρησα ὅτι δέν ὑπάρχει στόν ἅγιο Ἰγνάτιο ἡ φράση αὐτή, ἀφοῦ ἐκεῖ ὁ Ἐπίσκοπος χαρακτηρίζεται εἰς τύπον τοῦ Πατρός καί ὁ διάκονος εἰς τύπον τοῦ Χριστοῦ, καί δέν μπορῶ νά βρῶ ποιός Πατέρας χρησιμοποιεῖ αὐτόν τόν ὄρο. Βέβαια, ὑπάρχει συσχέτιση τοῦ Ἐπισκόπου μέ τόν Χριστό, ἀλλά δέν ὑφίσταται ἡ φράση «εἰς τύπον καί τόπον τοῦ Χριστοῦ». Ἐρευνῶ ἀκόμη τό θέμα αὐτό.

Τό γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Ἐπίσκοπος δέν εἶναι οὔτε ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ στόν λαό, οὔτε ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ λαοῦ πρός τόν Θεό, ἀλλά εἶναι τό «μυστήριον τῆς αἰσθητῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ» μέ τήν Χάρη τῆς Ἀρχιερωσύνης, πού θά ἦταν καλό νά συνοδευόταν μέ τήν δική του Πεντηκοστή.

η) «Ἡ ἀρχιερωσύνη καί ἡ Πεντηκοστή»

Στίς χειροτονίες τῶν Ἀρχιερέων τόσο ὁ χειροτονηθσόμενος ὅσο καί ὁ χειροτονῶν Ἀρχιερεὺς χρησιμοποιοῦν τήν φράση «προσωπική Πεντηκοστή», δηλαδή ταυτίζουν τήν χειροτονία εἰς Ἐπίσκοπον μέ τήν μέθεξη τῆς Πεντηκοστῆς.

Βεβαίως, οἱ Ἐπίσκοποι εἶναι διάδοχοι τῶν ἀγίων Ἀποστόλων, εἶναι ἡ «ἀναμμένη λαμπάδα τῆς Πεντηκοστῆς» πού μεταφέρει τό φῶς τῆς Πεντηκοστῆς, τήν Χάρη τοῦ Θεοῦ στήν Ἐπισκοπή-Μητρόπολη γιά τήν ὁποία ἐξελέγη καί χειροτονήθηκε, κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Παλαμᾶ.

Ὅμως, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ταυτίζεται ἀπόλυτα ἡ ἐμπειρία τῆς Πεντηκοστῆς μέ τήν Χάρη τῆς Ἀρχιερωσύνης. Καλόν θά ἦταν νά ταυτίζονταν, ἀλλά στήν πράξη ὑπάρχει διαφορά.

Πεντηκοστή εἶναι ἡ ἡμέρα κατά τήν ὁποία τό Ἅγιον Πνεῦμα κατῆλθε στούς Μαθητές καί τοὺς ἔνωσε μέ τόν Χριστό, ἔγιναν μέλη τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ. Πρὶν τήν Πεντηκοστή οἱ Μαθητές ἔβλεπαν καί ἀκουγαν τόν Χριστό, ἀκόμη καί κατά τήν Μεταμόρφωση, καίτοι οἱ Μαθητές «ἐνηλλάγησαν καί τήν ἐναλλαγὴν εἶδον», ἐν τούτοις τό Σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἔξω ἀπό τοὺς Μαθητές. Ὅμως, τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι οἱ Ἀπόστολοι ἔγιναν μέλη τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ Πεντηκοστή ἔγινε «ἅπαξ» στήν ἱστορία, καί ὅσοι ἀκολουθοῦν τήν ἴδια πορεία, ἦτοι, ὅπως λέγει ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, πορεύονται μέ τήν «πρακτική φιλοσοφία» ἢ κάθαρση, τήν «φυσική θεωρία» ἢ φωτισμό καί τήν «μυστική θεολογία» ἢ θέωση, ἀνέρχονται στό ὕψος τῆς Πεντηκοστῆς καί μετέχουν τῆς ἐμπειρίας τῆς Πεντηκοστῆς ὡς προσωπικῆς Πεντηκοστῆς. Ἔτσι, ἄλλο εἶναι ἡ ἀφεση τῶν ἁμαρτιῶν διά τῆς ἐνεργείας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί ἄλλο εἶναι ἡ μέθεξη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διά τῆς θεωρίας (Πεντηκοστῆς). Ἄλλο εἶναι ἡ Χάρη τῆς Ἀρχιερωσύνης πού δίνεται στόν ἄνθρωπο διά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί ἄλλο εἶναι ἡ δωρεά τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διά τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ, πού εἶναι ἡ Πεντηκοστή.

Ἐνα χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι τοῦ Πρωτομάρτυρος καί Ἀρχιδιακόνου Στεφάνου, ὁ ὁποῖος ἦταν «πλήρης πίστεως καί Πνεύματος Ἁγίου», καί γι' αὐτό ἐπελέγη νά χειροτονηθῆ διάκονος (Πράξ. στ', 6).

Ἐδῶ γίνεται λόγος γιά τήν μέθεξη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δηλαδή μέθεξη τῆς Πεντηκοστῆς, πού προχεόταν καί στό σῶμα του, γί' αὐτό ὅλοι στό Συνέδριο «εἶδον τό πρόσωπον αὐτοῦ ὡσεὶ πρόσωπον ἀγγέλου» (Πράξ. στ', 15). Καί μετὰ ἀπό λίγο «ὑπάρχων πλήρης Πνεύματος Ἁγίου, ἀτενίσας εἰς τόν οὐρανόν εἶδε δόξαν Θεοῦ καί Ἰησοῦν ἐστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ, καί εἶπεν· ἰδοῦ θεωρῶ τούς οὐρανοὺς ἀνεωγμένους καί τόν υἱόν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ ἐστῶτα» (Πράξ. ζ', 55-56), καί αὐτό ἦταν διαφορετικό ἀπό τήν Χάρη τῆς διακονίας.

Μπορεῖ κάποιος λαϊκός ἢ μοναχός ἢ Κληρικός νά φθάσῃ στήν ἐμπειρία τῆς Πεντηκοστῆς, στήν ὄραση τοῦ Θεοῦ, μέ τήν μέθεξη τῆς θεοποιοῦ ἐνεργείας Του, καί μπορεῖ ἓνας Κληρικός νά ἔχῃ τήν Χάρη τῆς Ἀρχιερωσύνης χωρίς νά μετέχῃ τῆς ἐμπειρίας τῆς θεώσεως-Πεντηκοστῆς. Ἡ Χάρη τοῦ Θεοῦ μετέχεται διαφορετρόπως, καί ἀναλόγως μέ τήν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου δημιουργεῖ διαφορετικά ἀποτελέσματα. Ἔτσι κάνουμε λόγο γιά δημιουργική, προνοιακή, συντηρητική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἢ γιά καθαρική, φωτιστική καί θεοποιό ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἢ γιά διακονική, ἱερατική καί ἀρχιερατική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ.

Εἶναι χαρακτηριστικό τό τροπάριο πού χρησιμοποιεῖται στίς ἐορτές τῶν ἁγίων Ἱεραρχῶν: «Καί τρόπων μέτοχος καί θρόνων διάδοχος, τῶν ἀποστόλων γενόμενος, τήν πρᾶξιν εὖρες θεόπνευστε εἰς θεωρίας ἐπίβασιν· διά τοῦτο τόν λόγον τῆς ἀληθείας ὀρθοτομῶν, καί τῇ πίστει ἐνήθλησας μέχρις αἵματος Ἱερομάρτυς.....».

Στό τροπάριο αὐτό, πού ἐκφράζει τήν θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, γράφεται ὅτι ὁ ἅγιος Ἐπίσκοπος εἶναι διάδοχος τῶν θρόνων τῶν Ἀποστόλων, ἀλλά καί μέτοχος τοῦ τρόπου τῶν Ἀποστόλων. Ὁ τρόπος τῶν Ἀποστόλων εἶναι ἡ πράξη καί ἡ θεωρία, πού σημαίνει ἡ θεωρία βασιζέται ἐπάνω στήν πράξη. Ἔτσι, γίνεται θεόπνευστος, καί ὁμολογεῖ τήν ἀλήθεια καί μάλιστα μέχρι τοῦ μαρτυρίου τοῦ αἵματος.

Ἐπομένως, δέν εἶναι ἀκριβής ἡ φράση πού λένε ὅσοι πρόκειται νά χειροτονηθοῦν ὅτι «σήμερα θά βιώσω τό Μυστήριον τῆς προσωπικῆς μου Πεντηκοστῆς».

Ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ σέ ἓνα κείμενό του ἀναλύει τό «μυστήριον τῆς Πεντηκοστῆς» σέ σχέση μέ τήν Ἀποστολική διαδοχή καί τήν Ἀποστολική Παράδοση. Γράφει ὅτι «τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς τό Πνεῦμα κατέρχεται ὄχι μόνο πάνω στοὺς Ἀποστόλους, ἀλλά καί πάνω σ' ἐκείνους πού παρευρίσκονταν μαζί τους· ὄχι μόνο πάνω στοὺς Δώδεκα, ἀλλά καί πάνω σ' ὅλο τό πλῆθος». Ἔτσι, τό Ἅγιον Πνεῦμα κατήλθε στήν πρώτη Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων καί ἔδωσε ποικίλα χαρίσματα καί διακονήματα.

Συνεχίζει ὅτι «ἡ Πεντηκοστή εἶναι τό πλήρωμα καί ἡ πηγὴ ὅλων τῶν μυστηρίων καί τῶν μυστηριακῶν πράξεων, ἢ μιὰ καί ἀνεξάντλητη πηγὴ

όλης της μυστηριακής και πνευματικής ζωής της Ἐκκλησίας. Τό νά εἶσαι ἢ νά ζεῖς μέσα στήν Ἐκκλησία σημαίνει συμμετοχή στήν Πεντηκοστή». Ἡ Πεντηκοστή «διαιώνίζεται μέ τήν Ἀποστολική Διαδοχή» καί «ἡ ἀποστολή τῶν Ἐπισκόπων εἶναι τό νά εἶναι τά ὄργανα τῆς Ἀποστολικῆς Διαδοχῆς», πού σημαίνει ὅτι «διά τοῦ ἐπισκόπου της (ἡ Ἐκκλησία) συνδέεται μέ τό παρελθόν καί τήν ἀρχαιότητα» καί «διά τοῦ ἐπισκόπου της ἀποτελεῖ ἕνα τμήμα τοῦ ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ Σώματος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας». Ὅμως, «ἡ Ἀποστολική Διαδοχή δέν εἶναι τόσο τό κανονικό ὅσο τό μυστικό θεμέλιο τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας», εἶναι μέθεξη τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως, ἡ ὁποία «εἶναι ἕνα ἀδιάσπαστο ρεῦμα πνευματικῆς ζωῆς πού ξεκινᾷ ἀπό τό Ὑπερῶο». Τό νά εἶναι κανεῖς πιστός στήν παράδοση σημαίνει ὅτι συμμετέχει στήν Πεντηκοστή καί ἡ παράδοση σημαίνει «ὀλοκλήρωση τῆς Πεντηκοστῆς».

Αὐτά σημαίνουν ὅτι Πεντηκοστή εἶναι ἡ μέθεξη τῆς θεώσεως, αὐτή εἶναι ἡ οὐσία τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως στήν ὁποία μπορεῖ νά φθάση κάθε μέλος τῆς Ἐκκλησίας, καί αὐτό δέν εἶναι προνόμιο τῶν Ἐπισκόπων, ἀλλά οἱ Ἐπίσκοποι εἶναι «ὄργανα τῆς Ἀποστολικῆς Διαδοχῆς», πού εἶναι διαδοχή τοῦ θρόνου τῶν Ἀποστόλων καί μετοχή στούς τρόπους τῶν Ἀποστόλων, εἶναι ἐμπειρία τοῦ μυστηρίου τῆς Πεντηκοστῆς, καί ὡς ὄργανα τῆς Ἀποστολικῆς Διαδοχῆς ὀδηγοῦν τούς Χριστιανούς στήν μέθεξη τῆς Πεντηκοστῆς.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος τό γράφει καθαρά: «Αὐτός ἔδωκε τούς μέν ἀποστόλους, τούς δέ προφήτας, τούς δέ εὐαγγελιστάς, τούς δέ ποιμένας καί διδασκάλους, πρὸς τόν καταρτισμόν τῶν ἁγίων εἰς ἔργον διακονίας, εἰς οἰκοδομήν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, μέχρι καταστήσωμεν οἱ πάντες εἰς τήν ἐνότητα τῆς πίστεως καί τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ» (Ἐφ. δ', 11-13).

Ἡ φράση «προσωπική Πεντηκοστή» ἴσως προέρχεται ἀπό Ρώσους θεολόγους, πού ἔκαναν λόγο γιά «Πεντηκοστή κάθε Μυστηρίου» συγχέοντας καί ταυτίζοντας τήν Πεντηκοστή πού ἔγινε «ἅπαξ» στήν ἱστορία μέ τόν ἁγιασμό τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων καί τόν ἁγιασμό τῶν ἀνθρώπων γιά νά ἐπιτελέσουν ἕνα ἔργο.

Συμπέρασμα

Από τά ἀνωτέρω ἐξάγεται ὅτι ὄντως ὑπάρχει θεολογική κρίση. Οἱ ἄλλες κρίσεις –οικονομική, ἠθική, κοινωνική, πολιτιστική– ἔρχονται καί παρέρχονται, εἶναι τοῦ παρόντος αἰῶνος, καί ἀφοροῦν τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου καί τά ὑλικά του πράγματα πού εἶναι πρόσκαιρα, ἐνῶ ἡ θεολογική κρίση ἀφορᾷ τό πνεῦμα, τήν ψυχή καί ἔχει αἰώνιες διαστάσεις, γί' αὐτό καί πρέπει, ἰδιαίτερος ἐμεῖς οἱ Ἀρχιερεῖς, νά τήν προσέχουμε.

Ανάλογα μέ τήν θεολογία γίνεται καί ή θεραπεία. Όταν ό ιατρός χρησιμοποιή μιá λανθασμένη ιατρική μέθοδο, μιá άποτυχημένη θεωρία, τότε δέν μπορεϊ νά θεραπεύση.

Έπαναλαμβάνω ό,τι είπα στην αρχή τής εισηγήσεώς μου ότι ή θεολογική κρίση καί οί έπιπτώσεις στην καθημερινή ζωή τής Έκκλησίας δέν είναι μόνον αλλοίωση τών όρων, άν καί οί όροι καί οί έννοιες πού καθορίσθηκαν από τούς Πατέρες καί θεσπίσθηκαν από τίς Τοπικές καί Οικουμενικές Συνόδους είναι μέρος τής Παραδόσεως, αυτή ή ίδια ή Παράδοση, αλλά είναι αποδόμηση καί τής Όρθοδόξου Παραδόσεως, καί στην πραγματικότητα απομάκρυνση από αυτήν. Πρόκειται για μιá θεολογική ασθένεια.

Ζητώ συγγνώμη για τήν κόπωση, καθώς επίσης ζητώ τήν επιείκειά σας. Όπως άνέφερα στην αρχή τής εισηγήσεως, αυτά τά θέματα θά αναπτυχθούν έπαρκώς σε μελέτη μου πού πρόκειται νά δημοσιευθῆ προσεχώς.

† Ο Ναυπάκτου καί Αγίου Βλασίου Ιερόθεος